

Н. Д. БАБИЧ
ЕТИЧНІ НОРМИ — ЗАСОБАМИ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Духовно-практичне ставлення людини до всіх виявів життєдіяльності, оцінюючись через критерій «повинно бути — є насправді», поступово оформлюється в закони моралі конкретного суспільства і навіть конкретної людини. Власне, будь-яка людська діяльність може містити в собі етичну оцінку, бо вже сама діяльність — категорія моральна. До речі, термін «етика», об'єктом вивчення якої є мораль, увів в обіг Арістотель. Оскільки основними категоріями етики є добро і зло, справедливість, обов'язок, гідність і честь, совість, то до неї причетні педагогіка і мистецтво, насамперед художня література, релігія й політика, право (юриспруденція) й наука (історія, філософія, психологія та ін.).

Моральні почуття можуть збігатися або не збігатися з почуттями суспільними (пор., напр., альтруїзм — моральний принцип, за яким людина пригнічує власний егоїзм задля безкорисливого служіння «ближньому», готова пожертвувати своїми інтересами на користь інтересів іншого). Моральні якості формуються в рамках основних понять моральної свідомості: *добро* — *зло* і кваліфікуються як *позитивні моральні якості* (працелюбність, самовідданість, скромність, великодушність, правдивість, сміливість, благородство, бережливість, чесність, вимогливість, людяність, принциповість, щирість, вірність, витримка, пильність і под.) і *негативні моральні якості* (зверхність, грубість, кар'єризм, користолубство, лицемірство, фарисейство, гонористість, слабодухість, боягузтво, неробство). Як бачимо, єдність і боротьба протилежностей як рушійний закон розвитку «працює» і в моральній сфері: фактично кожна якість із позначкою «добро» має свій антипод із позначкою «зло», і від того, які моральні цінності, традиції усталюються в суспільстві, залежать поведінка, етикетні норми, навіть заповіді, що дістаються в спадок нащадкам.

Мораль, розвиваючись історично й визначаючись усією сукупністю об'єктивних умов життя суспільства, закріплюється, щоб бути переданою наступним поколінням, передусім засобами мови. Фразеологія мови — найбагатша скарбниця образних засобів оцінки моральних якостей людини. Мораль сприяє ціннісному (вартісному) баченню світу, а це неможливо без естетичних почуттів і уявлень, які формуються і стійкими метафоризованими словосполученнями, реченнями. До того ж моральні норми, як відомо, виражаються і за допомогою моральних суджень, а не лише термінів (понять «добро», «зло», «повинен»).

Наголосимо, що у фразеологічній скарбниці української мови є засоби, які регулюють й оцінюють поведінку людини у будь-якій сфері її суспільного життя: у праці й побуті, в політиці й науці, в сім'ї і громадських місцях (у традиціях і етикеті).

На прикладі фразеологізмів літературної мови, що засвідчені словником Г. М. Удовиченка, Словником української мови в 11-ти томах, а також буковинськими й гуцульськими діалектами, можна констатувати перевагу одиниць, які дають оцінку негативних моральних якостей людини. Це зумовлене, очевидно, тим, що від зла людину треба застерегти, скоєнню біди, злочину треба запобігати, а добро кожен сприйме індивідуально з позитивними емоціями. Пор.: про підлабузництво, підлещування (та інші відтінки): *облизувати руки, лизати п'яти, ламати шапку* (перед кимсь), *бити поклони* (перед кимсь), *повзати в ногах, згинатися (зігнути) в три погібелі, під ноги стелитися, нижче трави ходити*; про пияцтво: *душу закропити, скляному богові молитися, казати гусам «добридень», у чарку заглядати, поцілувати чарку, знатися з чаркою, під градусом (бути), як чіп (п'яний)* (пор. «сухий закон»). Оцінка негативних якостей або вчинків безкомпромісна, правдива, різка, тому нерідко колорит таких фразеологізмів знижений — від жартівливого, іронічного до згрубілого, лайливого; вони вимагають високих, застережувально-спонукальних інтонацій, часто супроводжуються жестами, мімікою. Наприклад: проти жорстокості — *оділлються вовкові овечі сльози*, проти байдужості — *після нас хоч потоп*, проти безрозсудства — *не валяй дурня*, проти невихованості — *не сунь свого носа (до чужого проса)* та ін.

Фразеологізованими оцінками визначено такі моральні риси людини, як: ледарство —

байди (байдики) бити, псів ганяти, небо коптити, легкого хліба хотіти, почивати на лаврах, і пальцем не поворухнути, (працювати) з холодком; скупість — снігу зимою не випросиш; недобррозичливість — позирати (дивитися) вовком, чортом дихати, тримати (носити) камінь за пазухою (пор.: наче камінь з душі спав); лицемірство — погляд лисячий, кривити душею, мастити словами; підлабузництво, улесливість — стояти (ходити) на задніх лапках, у рот заглядати; зрадливість (зокрема, щодо сім'ї) — в гречку стрибати (плигати), шапні крутити, наставити роги, обвести навкруг пальця, не має слова, сім п'ятниць на тиждень; безсоромність — у Сірка очей позичати, й не почервоніє, не мати лиця, зробити ангельські очі, (почуватися) як кінь, що віз переверне, хизування, зазнайство — кирпу гнути (дерти), пишати (копилити) губи; черствість — кам'яне серце, кам'яна душа, нічим не проймеш і т. ін.

Антонімічні до попередніх негативних ознак поведінки й характеру людини не менш численні за кількістю фразеологізми. Це ілюстрації позитивних моральних якостей: працелюбність — *до сьомого (десятого) поту, сім потів зійшло, в поті чола, обливатися потом, попогріти чуба, золоті руки, помозолити руки*; сердечності, доброти — *золоте серце, золота душа, мати серце (душу)*; чесності, правдивості — *мати (тримати) слово, залізне слово, від щирого серця, поклавши руку на серце, ніде правди діти, нічого гріха таїти*; гордості — *не дати собі в кашу плювати, не датися під ноги, мати своє «я», знати собі ціну*; щедрості — *останню сорочку віддасть, голий залишиться*; відвертості — *говорити (казати) у вічі, правду різати, з відкритим серцем, з відкритим забралом, мов на духу (на сповіді)*; ввічливості — *формули привітання — прощання, добрих побажань*.

Фразеологізмами можна ілюструвати практично всі основні категорії етики (сутності і повинності в діалектичній єдності): добра (і зла), справедливості (і несправедливості), обов'язку (і безвідповідальності), честі (і безчестя), гідності (і негідності), совісті (і безсовістості). В основі усіх цих якостей треба вбачати повагу до людини.

Найпростішими елементами моральної мови (це термін етики) є моральні терміни і судження. Блискучими зразками моральних суджень є, на наш погляд, фразеологізми. Наприклад, судження, які рекомендують, наставляють: *треба і честь знати, не будь тим, що землю рие* — «будь порядним»; *не розкусивши горіха, про ядро не суди* — «не поспішай з оцінкою людини», *хто сидить на печі, той не їсть калачі; вище себе не скочиш; покірне телятко дві матки ссе; не забігати вперед; не відриватися від землі; не задирати носа* (пор. *відірватися від землі, задерти ніс*); *не доводь до гріха; не бий лежачого*; оцінні судження: *золоті слова, макітра розуму* (антонім: *курячий мозок; дірява голова*); *жити як мед пити; жити як кішка з собакою; важким духом дихати; співати з чужого голосу; ходити, як на шнурку; обдерти, як липку; загрибати жар чужими руками*.

Фразеологізми, що характеризують мораль, етичні норми суспільства в цілому і окремих його членів, як правило, емоційно-експресивні. Пор.: емоційно-піднесені (звичайно про позитивні моральні якості): *віддати чолом — привітатись* (пор. ще етичну норму вітання — прощання: *добридень у хату! — бувай здоровий!*); *пити в огонь і воду, бути на сьомому небі, не розлий вода*; емоційно-знижені фразеологізми, що називають негативні моральні якості: *дурня клеїти; пошивати в дурні; піднести пілюлю; підкласти свиню; плювати межі очі, підібгати хвоста; телячі ніжності; нечистий на руку* та ін.

Згадані фразеологізми виступають як самохарактеристика людини або оточення, характеристика через сприйняття цієї людини (напр. *і вухом (і бровою) не вести* — *не звертати уваги, пишати губи* — *поводитись з погордою, погріти руки* — *нажитися нечесно, підбурювати когось на щось негідне, на свої ноги стати* — *забезпечити себе власною працею, в каламутній воді ловити рибу, кривити душею* — *бути нещирим*. Проте є чимало фразеологізмів, які оцінюють рівень моральності (аморальності) людини через її ставлення до інших людей (такі фразеологізми переважають); напр. *підливати масла в огонь; у ложці води втопити; підвести під монастир; обдерти, як липку; пил пускати в очі; вивести з біди, підносити до неба; стелити м'яко; кидати напризволяще; кинути на поталу; небо прихилити, вивести з біди; наставити на добру путь* і т. ін.

Фразеологізми-характеристики мають синонімічні ряди, численні лексичні варіанти, що свідчить про практичне значення етичних норм у людському співжитті.

Знання усіх мовних засобів, що мають оцінний морально-етичний зміст, є одним із важливих чинників і культури поведінки, і культури мовлення.